

אסתר מלחי
ספרות הילדים החרדית
חברה, אידיאולוגיה וערכים

אסתר מלחי

ספרות הילדים החרדית

חברה, אידיאולוגיה וערכים

ספר א

בית הוצאה לאור

אוניברסיטת בר-אילן של ספרים בישראל

יהדות

פרק א'

ספרות הילדים החרדית מאפיינים תבניתיים ותוכניים

ספרות הילדים החרדית נוצרה – ונוצרת – על ידי יוצרים חרדים לקהל נמענים מוגדר – ילדים ונוער חרדים, מתוך היענות להווי המיוחד המאפיין את עולמו של הילד וקשת הנושאים המעניינים אותו. ספרות זאת מייצגת את עולם הילדות הקיים ומכוונת את הקורא אל מציאות רצויה על פי השקפת העולם במקורות היהדות (הלכה, מדרש ומחשבת ישראל), לדורותיהם.

כדי לבדל את ספרות הילדים החרדית משאר היצירות בזרם המרכזי של ספרות הילדים העברית, אנסה בפרק פתיחה זה להצביע על מזהים חיצוניים (זהות הסופרים, כותרי הספרים, הוצאות הספרים וכדומה), ובהמשך אצביע על מאפיינים פנים־ספרותיים המאפיינים את השיח הספרותי: תכנים וערכים, דמויות מרכזיות ודרכי עיצובן, תבניות ספרותיות. סימנים אלה חשובים לזיהוי בגלל הדינאמיות של ספרות זאת ותהליכי השינויים הנכרים בה.

בבואנו לבחון ולתאר את הסוגה "ספרות ילדים חרדית" מתבקש בראש ובראשונה לדון בשאלה: כיצד ניתן לזהות ספרות זאת מתוך כלל הספרות לילדים המופצת בישראל? האם קיימים סימנים חיצוניים שיקלו את המלאכה? מזהים כאלה עשויים גם לשמש כמקור מידע על מאפייני ספרות זאת.

שם הסופר

ניתן לזהות את הז'אנר לפי שם המחבר. שם סופר המוכר לנו וידוע ככותב לילדים חרדים (לעיתים הוא מוכר מכתיבתו בעיתונות החרדית). סופרים חרדים מוכרים הם: יוכבד סקס, שמואל ארגמן, לאה פריד, חוה רוזנברג, מנוחה פוקס, הרב מנחם גץ, הרב יעקב ישראל הופקוביץ, מנוחה בקרמן, אהובה גניש, פנינה פקשר, ב' אהרנרייך ואחרים. ולעומתם: יהודה אטלס, סמדר שיר, גלילה רון-פדר, מאיר שלו ואחרים מוכרים כיוצרים חילוניים, שהווי יצירתם ואופייה הוא חילוני.

מאפיין נוסף הקשור בשמו של הסופר: שמות שאינם "מעוברתים". בין הסופרים החרדים מעטים הם המשנים שמם לעברית. בדרך כלל ניתן למצוא שמות כגון: גרשוביץ, גרנשטיין, הופקוביץ וכו'. לעיתים אפילו יופיעו שני שמות פרטיים כסימן היכר לסופר החרדי: קלפהולץ ישראל יעקב, רוט נתן אליהו וכדומה. גם שם פרטי עשוי לאפיין סופר חרדי כגון השם רייזל, מנוחה, צירה, אמא של לאהליה וכדומה, לעומת שמות בעלי "צלצול" ישראלי מובהק: גלילה, אמירה, הרצליה, סמדר וכדומה. אם נמצא שם כזה בספרות החרדית, הרי זה שמה של בעלת תשובה שכותבת לילדים, כגון: אמירה חכמוביץ (אופק).

יש לשים לב לריבוי הפסבדונים או החתימה בראשי תיבות כמאפיין בספרות החרדית לילדים, וזאת בעיקר מתוך מטרה לא להיחשף מחשש מפני ביקורת החברה על הנכתב. בנוסף, סופרים גברים (בחלקם) אינם מעוניינים להזדהות כסופרי ילדים. ואכן, רבים הם השמות כמו: ג' נפתלי, א' בעל המעשה, פ' אביגדור, בן חן, וכדומה. עובדה זאת מצביעה על הכללים הנוקשים והמחייבים השולטים בחברה החרדית.

שם הספר ושערו

שמם של ספרים חרדים רבים מעיד על תוכנם ואופי: המאורות הגדולים, הצדיקים הקטנים, אדירי התורה, אהבת חסד, חיי רש"י, מויש'לה עוזר לגב' נחמה וכדומה. גם כותרת המשנה מקלה על הזיהוי: "סיפורי דברי חכמה ומוסר של גדולי ישראל בילדותם", או "סיפור לבני הנעורים על גודל השלום והאחדות" וכדומה.

בספרים רבים מופיע בשער הספר ציטוט ממקורות היהדות, כגון: "גדול הוא השלום שכל מידות שברא הקב"ה נתן להן קצבה" (ברייתא), או "כחיצים ביד גיבור כן בני הנעורים" (תהילים קכ"ז, ד), "המידות אינן מצוות – אלא הן האדם עצמו" (נתיבות שלום). פרטים נוספים המופיעים בכותר ועשויים לעזור בזיהוי: ספר המתורגם מאידיש, עיסוק במדרשים, בפרשיות השבוע, בחגים, בדמויות של גדולי ישראל וכדומה. וכן ההערה: "כל הזכויות שמורות לפי דעת תורה ולפי החוק הבינלאומי".

שם ההוצאה

לעיתים, שם ההוצאה מעיד על אופייה ועל מטרתה - שמות כגון "תבונה", "אור הספר", "המסורה", "אמונה", "טוב וחסד" וכדומה. חלק מהוצאות הספרים מכנות עצמן בתואר "מכון" מתוך רצון לתת אופי חינוכי להוצאת הספרים. מקום ההוצאה וכתובתה מרמזים אף הם על הסופר ועל קהל היעד שלו: ירושלים, בני ברק, כפר חב"ד, בית שמש.

ספרות לילדים חרדים אינה מופיעה בדרך כלל בהוצאות הספרים המוכרות לציבור הרחב, כגון: הוצאת הקיבוץ המאוחד, כתר, ידיעות אחרונות וכדומה. עובדה זו מוכיחה על סגירות המערכת ועל חוסר רצונה להיעזר בגורמים שמחוץ לה.

הוצאות הספרים המוכרות מכירות בעובדות אלה ופועלות בהתאם למצב, כפי שכותבת הסופרת והעורכת נירה הראל (תשמ"ח): אוכלוסיית היעד המו"לית כוללת בעיקרה ילדים יהודיים חילוניים,

עירוניים, שהוריהם מכירים בחשיבותה של ספרייה ביתית פרטית. מי אינו כלול בקבוצה זו? ילדים ערביים ששליטתם הדלה בעברית מונעת מהם ליהנות מספרים המתאימים לגילם [. . .], המגזר הדתי שמחנכיו מצדדים בהתאמה מושלמת של ספרות הילדים לתכנים ה'בית ספריים' ול'אני מאמין' שמקובל כאתוס מחייב במסגרת החברה הבוגרת של מגזר זה. המקילים שביניהם ירשו לתלמידים לקרוא כל ספר שאין בו משום דוגמה שלילית כלשהי, ואילו המחמירים שביניהם יתירו לתלמידיהם לקרוא רק ספרים שנכתבו מראש למטרה המקובלת עליהם [כלומר, על המחנכים] בהיותם אמצעי נוסף לחינוך על פי דרכם."

רוב הוצאות הספרים המפיצות ספרות לילדים החרדים מוכרות גם כמפיצות ספרות תורנית למבוגר החרדי: "עולם הספר התורני", "תפוצה", "נצח" וכדומה. הוצאות ספרים רבות הן פרטיות, של המחברים עצמם ("ספריית בקרמן" של הסופרת מנוחה בקרמן, ספרית "סקסופון" של הסופרת יוכבד סקס ועוד), או של המוסדות: "מוסדות חסידי בעלזא – "בית מלכה", "רשת אהלי יוסף יצחק – כפר חב"ד" ועוד.

האיורים

אלמנט מזהה נוסף הוא האיורים. עיון באיורים יזהה מיד את הספר כמועד לילדים החרדים: מבע הפנים החיובי - החייכני, התלבושת המגזרית הצנועה כולל פרטים מאפיינים של לבישת החלוק בליל שבת, כיסוי הראש, הסינר וכדומה, וכן - הגבר החסידי על תלבושתו האופיינית, אביזרי תפילה, מאפייני החגים וכדומה.

דרכי פרסום בתוך המזנה

מעניין לציין כי נעשה פרסום לספרים אלה וקיימת מערכת שיווק מסודרת, אך - רק בכלי התקשורת של המגזר. כלומר, הכל נעשה באותו מעגל סגור של הציבור החרדי. למשל, ספרות הילדים החרדית שיצאה בהוצאת זרקור פורסמה בעיתון זרקור עצמו. טור

שעוסק בספרות ילדים חרדית מופיע באופן בלתי קבוע בשבועונים החרדיים. בטור זה תמיד משבחים את הספרים כשהדגש הוא על ההיבט החינוכי, על "התועלת" שבספר, תוך התעלמות משאלת השימוש בכלים ספרותיים וללא ביקורת שלילית כלל. בסך הכל, הפרסום הוא בעיתונות וברחוב ובהסתמך על נוכחות הספרים בחנות הספרים.

על פי הנאמר עד כאן, ניתן להסיק כי ספרות זאת פונה רק אל הציבור החרדי ולא מחוצה לו. לכן, מאחר שהפוטנציאל הכלכלי ידוע ומוגבל, אין צורך להשקיע בפרסומת יקרה. מעבר לכך יש סופרים שמופיעים באירועים ומרצים על ספריהם, וכן מתקיימות סדנאות כתיבה על ידי יוצריה של ספרות זו. הספריות העירוניות בשכונות החרדיות משפיעות על תפוצת הספרים. בזכות תרבות הספר והמחירים הנמוכים של הספרים, מרבים לקנות אותם. יש לציין כי לילד החרדי אין אייפון או מחשב לצורך בילוי, אין טלוויזיה ולא קיימת אצלו האפשרות ללכת למקומות בילוי שעות הפנאי, כמו קולנוע. דרך הבילוי המרכזית שלו היא אפוא קריאת ספרים.

שלושה היבטים של ספרות הילדים החרדית

ממכלול הנתונים שהובאו עד כאן ניתן להסיק מספר מסקנות השופכות אור על אופייה של ספרות הילדים החרדית משלושה היבטים שונים: ההיבט החברתי, ההיבט החינוכי וההיבט הכלכלי.

ההיבט החברתי: קיימת תופעת הסתרתות של היוצרים החרדיים (כפי שמעידים חלק מהם בראיונות). קיים חשש מחשיפה מחמת הביקורת הקשה השולטת בחוגים אלה, שמא ייכתבו דברים שאינם ראויים והדבר עלול "להזיק" לסופר או למשפחתו. ניתן לגלות עקבות (בעיקר אצל גברים) של חוסר רצון להזדהות כסופר לילדים שעוסק "בדברים שוליים". יש שחוששים מדימוי "נמוך" בשל כתיבתם לילדים (אגב, תופעה זו מוכרת גם מראשיתה של ספרות הילדים באירופה).

השקפת העולם של הסופרים, כפי שהיא מתבהרת מתוך עיון בעובדות, נחלקת לשתי מדרגות התפתחותיות:

ההיבט החינוכי:

א. הסופרים המחנכים: אלה הקובעים את שם היצירה לפי תוכנה ולפי מגמתה. סופרים אלה רואים את חשיבות היצירה בהיבט החינוכי שבה. הם פונים לקהל שגם הוא מחפש בעיקר את ההיבט החינוכי שבסיפור. שמות יצירותיהם יהיו: **אדירי התורה, גדולי ישראל בילדותם, אסור לצער בעלי חיים, נפלאות הבורא וכדומה.** סופרים אלה רוצים להיענות לציפיות החברה החרדית הבוגרת, המחפשת את הערך החינוכי ביצירה.

ב. היוצרים המודעים לחשיבות הכותרת אך גם מכירים בצורך להביא לילד עלילה מרתקת, פעילה ומעוררת סקרנות. באמצעות הכותרת הם מנסים לגרות את הילד לקרוא. סופרים אלה מנסים להבין את הדרכים להסב את תשומת ליבו של הילד ומודעים לעולמו המיוחד המאפיין על ידי חיפוש הרפתקאות, ביטוי לסביבתו הקרובה, ביטוי לעולמו הרגשי וכדומה. יוצרים אלה הכתירו את ספריהם בשמות כגון: **הצוללת הפליגה בחצות** (שמואל ארגמן, תשל"ח), **תעלולי מושי מושיקו** (מ' הינמן, תש"ן) וכדומה. מתוך שמות אלה מבצבצת גישה שונה למעמד הילד כקורא. גישה זאת, המתבססת על התחשבות בצרכי הילד ובעולמו המיוחד, משפיעה על שיקול דעתו של היוצר.

בגישה זאת ניתן לראות מגמה חדשנית המושפעת מעולם הספרות העברית לילדים. את הנסיון לענות על שני הצרכים - העלילתי והחינוכי - ניתן לראות בכותרת המשנה המופיעה בספרים אחדים כגון: "סיפור מתח חינוכי" (שמואל ארגמן).

ההיבט הכלכלי - הפנייה להוצאות ספרים פרטיות, שאינן מוכרות, ובדרך כלל הן ההוצאות של הסופרים עצמם, מצביעה על הרצון לחסוך בהוצאות. רבים מן הסיפורים מופיעים כסיפורים בהמשכים בתקשורת ורק אחר כך מאוגדים כספר. כך אמור הכותב לקבל

פעמיים תשלום בעד כתיבתו, כי יש לזכור שהספרים חייבים להיות זולים בגלל מצבה הכלכלי של אוכלוסיית היעד. לפיכך, פער הרווחים הוא קטן ביותר. גורם אחר להוצאה הפרטית (בדרך כלל הכתובת היא ת"ד) הוא החשש משלטונות המס, ולכן ההפצה היא בקרב חוג מצומצם וללא פרסומת.

מן האמור לעיל ניתן להבין, כי הפנייה להוצאה עצמית של הספרים מורה על רצון להסתגר ולהגיע רק לחוג פוטנציאלי מוגדר. הסופר החרדי אינו יכול, ואף אינו מעוניין, להגיע לציבור החילוני הרחב בשל אופי הכתיבה המייעד את היצירה במפורש לקהל יעד מוגדר.

בגלל הניתוק המעמיק והולך בין ספרות הילדים העברית לספרות הילדים החרדית אין היוצר החרדי מעוניין לבוא בקהל הסופרים העבריים או ליצור קשר כלשהו עם הוצאת ספרים כללית. קשר כזה עלול להרחיק ממנו את קהל קוראיו, החושש מהשפעת גורמים חיצוניים ומדימוי "חילוני" שעלול לדבוק בו. יש לשער שגם הוצאות הספרים העבריות אינן מעוניינות בספרות זו, שהפוטנציאל הכלכלי שלה מוגבל.

משמות הוצאות ומיקומן ניתן ללמוד על המגמה הכללית של רוב הספרים: מגמה של חינוך הילד החי במרכזים החרדים. בין ההוצאות הקיימות יש כאלה הקשורות למוסדות חינוך מוכרים. ספרים אלה באים לענות על דרישות מוגדרות של קהל מוגדר ומצומצם ביותר: תלמידי המוסד או הקהילה המוגדרת (מוסדות חסידי בעלזא, חסידי חב"ד וכדומה), קהל היעד מרוכז בבני ברק ובירושלים, בבית שמש, באלעד ובביתר וביישובים נוספים שבהם קהילות חרדיות קטנות, ולכן הוצאות הספרים והסופרים מרוכזים במקומות אלה.

תכנים מעצבים לילד החרדי

ומן ההיבטים החיצוניים - אל התכנים. ראשיתה של ספרות הילדים החרדית בסוף שנות ה-60 ובתחילת שנות ה-70 של המאה ה-20. היא מהווה ביטוי לתחושתם של מחנכים והורים בחברה החרדית, שעמדו על השינויים שחלו בתכנים החדשים שהופיעו באותה עת בספרות הילדים העברית, וכן השינויים בשימושי השפה והלשון שקיבלו מקום בספרות העברית. הם חשו שאין הם יכולים עוד להיות צרכנים של תרבות זאת. ההתנגשות בין ערכים רבים, שבאו לידי ביטוי בספרות הילדים העברית - עם ערכי החברה החרדית, הביאו לפרישתו של ציבור זה ולהתרחקותו מן הזרם המרכזי של ספרות הילדים (מלחי, תשנ"ב, 31-61).

מחנכים ומורים (ובעיקר מורות וגננות) לקחו אפוא על עצמם בהחלטה ספונטנית, שהודרכה על ידי צרכי השטח (הגנים ובתי הספר), לכתוב יצירות המבטאות את תכני החברה החרדית. בתחילת הדרך נכתבו בעיקר סיפורים ריאליים קצרים מהווי חיי היומיום: החברה, המשפחה, מוסדות הציבור בסביבה הקרובה וכן סיפורי צדיקים ודמויות מופת המהוות מודלים לחיקוי. עם השנים גבר פרץ היצירה, ונכון לשנת כתיבתו של ספר זה (2018) - כ-14% מהספרים הנדפסים בישראל נכתבים על ידי סופרים חרדים, מיועדים לילדים חרדים ומייצגים תכנים המאפיינים את העולם החרדי. ספרות זאת מיועדת להיות ספרות מעצבת, המציבה מודלים לחיים ולהשקפת עולם.

בין מסורת לשינוי

בתקופה המשיקה לראשית שנות האלפיים והלאה נכתבו מחקרים רבים על החברה החרדית ועל התהליכים שהיא עוברת, ביניהם ספרם של יוסף שלהב ומנחם פרידמן **התפשטות תוך הסתגרות**, 1985; ספרו של מנחם פרידמן, **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**, 1991, ספרו של קימי קפלן, **בסוד השיח החרדי**, 2007; ספרם של חיים זיכרמן ולי כהנר, **חרדיות מודרנית, מעמד ביניים**

חרדי בישראל, 2012; ספרם של קימי קפלן ונורית שטדלר, **פניה המשתנות של החברה החרדית בישראל, 2013;** הספר של בלה ליוש, **נשות הסף, 2014,** ועוד. הכותבים מדגישים את הרצון של החברה החרדית לשמור על מסורת הדורות ועל מה שהיה מקובל בבית סבא ובקהילת המוצא, אולם מצד שני, הם מפנים את תשומת הלב לכך, שהחברה הזאת נתונה להשפעת התרבות הכללית. ומתקיימים בה תהליכי שינוי משמעותיים: חיזוק מעמד האישה, הרחבת ההשכלה הכללית של נשים וגברים, התקדמות כלכלית, מעורבות בכלי התקשורת, מעורבות בניהול המדינה, שינויים בתפקידי הגורמים השונים במשפחה, וגם - שינויים במעמד הילד ובהתייחסות אליו.

הפסיחה בין מסורת לשינוי, בין דריכה במקום לקדמה, ניכרת גם בספרות הילדים החרדית, המסמלת גם היא את השינויים התרבותיים והחברתיים בחברה החרדית. בהשפעת חדירתה של הגישה הפסיכולוגית והתרפויטית, הרווחת מראשית שנות האלפיים, התבניות הספרותיות התעשרו, קשת התכנים התרחבה, דרכי הכתיבה התגונו. היום ניכרת ספרות זאת בעושר תוכני, צורני ולשוני רב, אולם הגישה הדידקטית והשימוש בספר ככלי ולא כמטרה אסתטית בפני עצמה - מצביעים על הרצון הקיים לשמור גם על הישן והקבוע.

שלושה שלבים בהתפתחות ספרות הילדים החרדית

במבט ראשון ניכרת לעין המתבונן תופעת הראשוניות של ספרות הילדים החרדית. לפיכך, הצבתי לעצמי כמטרה ראשונה את סקירת תולדותיה. תהליך היווצרותה ושלבי התפתחותה נחלקים בספר זה לשלוש תחנות מרכזיות.

התחנה הראשונה

התחנה הראשונה מתייחסת לשנות "היישוב" עד לשנות ה-70 של המאה ה-20, טרם היווצרותה של ספרות הילדים החרדית, והיא תיחד לאפיון היחס של החברה החרדית אל ספרות הילדים הכללית. בשלב זה קראו הילדים את ספרות הילדים העברית והמתורגמת תוך בדיקה וברירה של הורים ומורים במטרת צנוורה וביקורת, וזאת מאחר שספרות הילדים העברית עסקה באותה תקופה גם בתכנים של מסורת, של היסטוריה יהודית תוך הדגשת ההמשכיות: הגיבורים של שנות החזרה לארץ וההתיישבות בה כממשיכי דרכם של גיבורי התנ"ך, כצועדים בעקבות המכבים או גיבורים היסטוריים אחרים. נזכיר את הסופר הלאומי ח' נ' ביאליק בשירי ילדים שלו, את הסופר לוי קיפניס בסדרותיו על החגים וכן בסיפוריו מעולמם של הילדים, את הסופר והעורך רפאל ספורטה ואת הסופרות מרים ילן שטקליס ופניה ברגשטיין ועוד אחרים - בסיפוריהם ובשיריהם בנושאים הללו. גם השפה הייתה באותה עת ארכאית והמקורות בצבצו בשפתם המקורית. מוטיב המשפחה, המהווה נושא מרכזי בספרות הילדים, הוצג באופן מסורתי כמשפחה נורמטיבית, בה כל אחד מכיר את תפקידו, מקומו וחובותיו.

במקביל - מוכרים לנו מספר סופרים חרדים, ילידי חוץ לארץ (אירופה בעיקר) שלא כתבו בעברית אלא באידיש או בגרמנית, והיו גם עיתונאים וכותבי ספרות תורנית. הם הבינו את חשיבות הכתיבה לנוער ולילדים וידעו שהכתיבה הספרותית היא כלי במלחמה נגד "ההשכלה" וההתבוללות. העלילות של הספרים שכתבו היו בעיקר היסטוריות ונועדו להחדיר בלב הנוער ערכים וידע יהודי. יצירות שנכתבו בגרמנית או באידיש, תורגמו לעברית והוצאו לאור מחדש על ידי הוצאת "נצח" שבבני ברק. נזכיר את הבולטים ביניהם:

הרב מאיר (מרכוס) להמן (1831 - 1890), רב אורתודוקסי בגרמניה, פובליציסט וסופר לנוער.

הסופר והעורך זליג שכנביץ (1875 - 1952), יליד גרמניה, ראה אף הוא בכתיבה שליחות חינוכית.

הסופר דוד זריצקי (1914-1978), יליד רוסיה - למד בישיבות ליטא.

הסופר החוקר והעיתונאי משה פרגר (1909 - 1984), נולד בפולין ונמנה על חסידות גור.

הסופר שלמה כהן (1825 - 1904), נולד בפרג. הפחד מרוחות ההשכלה וההתבוללות הביא גם אותו לכתיבת ספרות אלטרנטיבית.

הרב, העיתונאי והסופר בן ציון פירר (1914 - 1988), יליד גליציה.

סופרים אלה ואחרים יצרו את הבסיס להתפתחותה של ספרות חרדית לילדים ולנוער. אולם, מטבע הדברים, הם היו רחוקים מהווי הארץ, מהנושאים שעניינו את בני הארץ. אפשר לראות בהם חוליית מעבר בין הגולה לארץ ישראל, אך אין הם מבטאים את ההווי הארץ-ישראלי, את החיים הריאליים על הקשיים והתמורות בה.

שונה מהם, אך פורצת דרך בשנות ה-60 של המאה ה-20, היא המחנכת, הסופרת והמשוררת, ה' תראל (הניה אלטר-שיף, 1934 - 2016), שיסדה את העיתון הראשון לילדים ולנוער הנושא גוון דתי וחרדי - תורן, ברוח התורה והמסורה (תשכ"ו). ממנו יצאו לאור 25 גיליונות. סיפורים ושירים רבים כתבה בעצמה, כולם בעלי מסרים ערכיים (שיח קטן, תשכ"ד, פרחי אזור, תשל"ט, סבא שמעון מספר, תשמ"ב, שלושה פרפרים, תשמ"א, שי לבת, תשמ"ו, על מה חולמים הפרחים, תשס"ז). אפשר לומר שהיא המבשרת של הז'אנר החדש - "ספרות ילדים חרדית".

יש לציין את הוצאת "נצח", שהייתה מחלוצות ההדפסה והפרסום של הספרות החרדית העברית והמתורגמת. החל מ-1941 ובמשך למעלה מ-40 שנה.

התחנה השנייה

תחנה זו, תחילתה בשנות ה-70 של המאה ה-20 והיא נמשכה עד ראשית שנות האלפיים.

בעקבות שינויים שחלו בספרות העברית חש הציבור החרדי כי אינו יכול עוד להיות שותף לאופי המשתנה של הספרות. סופרים ומשוררים עבריים, בהם יהודה אטלס, אורי אורלב, חגית בנוזמן, אילנה קוניוק, מאיר שלו ואחרים, ביטאו "סדרים" חדשים במושגי המשפחה והשתמשו בכתיבתם בסלנג, לעיתים בוטה. כך קרה שבשנות ה-70 מורים ומחנכים חרדים (בעיקר מורות וגנות), שבאו "מתוך השטח" והכירו מקרוב את הבעייתיות שבטקסטים אלה, לקחו על עצמם בהחלטה ספונטנית, שהונעה בעקבות צורכי הגנים ובתי הספר, ליצור טקסטים שיבטאו את המטרות ואת צורכי הציבור החרדי - החל מסיפורים ריאליסטיים מחיי הילדים וכלה בסיפורי צדיקים ודמויות מופת, המהווים דגמים לחיקוי.

ראוי להזכיר מספר יוצרים בולטים שצעדו לפני המחנה:

הסופרת יוכבד סקס, שהחלה לפרסם בשנות ה-70 סדרה בת עשרות חוברות בהוצאתה העצמית - "סקסופון", וכן כתבה והוציאה לאור את הספר השמחה במשפחה (בני ברק, 1984) ועוד רבים. היא הראשונה שפרסמה והפיצה גם קלטות של סיפורים.

הסופר והמחנך שמואל ארגמן כתב ספרי עלילה, כולם יצאו לאור בהוצאת זרקור: הילדה שברחה מן המנזר, תשל"ז, בלוע הארי, תשמ"ב, הנועזים בעלטה, תשמ"ג ועוד.

הסופרת ברכה אהרנרייך כתבה בעיקר סיפורים ריאליסטיים (כגון ברוגז מכובס, הוצאת זרקור, תשמ"ו). הסופרים ה' חן יצרה את

הסדרה לקחים מאלפים מעולם החי, אליהן ראוי להוסיף את הסופרות, שחלק מהן עוסקות גם בתחום ההוראה והחינוך, רבקה שזורי (בבית שלנו, שני חלקים, הוצאת זרקור, תשמ"ג), רות ליפסון (מודה אני, תשמ"ז, ועוד), אמירה אופק (חכמוביץ) (איך עוזרים לאמא, 1998), רחל פרידמן (הנערים מעבר לגשר, תשל"ז, ועוד), יפה גנו (בעקבות הירח, תשמ"ח, ועוד), לאה פריד (טובות הארבע מן האחת, הוצאת זרקור, תשמ"ג, ועוד), מנוחה בקרמן (יצרה את סדרת הספרייה הקטנה – סדרה בת למעלה מ-30 ספרונים, בהם: ההפתעה הגדולה של יפהל'ה, אדום, מתוק - ומסוכן, כשרצה יונתן להיות קטן ועוד, תשמ"ט), והדסה ארשת כתב בין היתר את הגוזלים חוזרים אל הקן (הוצאת זרקור, תשמ"ו).

בראשית הדרך פורסמו יצירות רבות בהוצאה עצמית ומאוחר יותר גם בהוצאת זרקור החשובה, שהוציאה לאור שבועון לילדים ולנוער באותו שם. יש לציין את מרכזיותו של כתב העת הזה בעיצובה ובהתרחבותה של ספרות הילדים הדתית והחרדית: זרקור שימש במה ליוצרים רבים שרצו לכתוב יצירות בז'אנרים שונים: סיפורים ריאליסטיים, סיפורים היסטוריים, עיבודי מדרשים, סיפורים עממיים וכדומה, ונזקקו לבמה, להנחיה וכן לביקורת בונה.

בהמשך נציג את היוצרים הללו ואת המטרות שהנחו אותם. נעמוד גם על מגוון הסוגות והתכנים שלהם שתפסו – ותופסים – מקום מרכזי בספרות הילדים החרדית.

התחנה השלישית

התחנה השלישית בספרות הילדים החרדית - ראשיתה בשנות האלפיים. היא מאופיינת במגוון יוצרים וז'אנרים שהתפתחו במהלכה בתקופה זו בולטת חזירתם של סיפורי החיות ובעיקר ניכרים השינויים ביחס לילדות, לעולמו של הילד ולדמותה הרב-גונית של המשפחה. בתקופה זו בא לידי ביטוי היחס אל האינדיבידואל - צרכיו ורגשותיו, וכן מתפתחת מודעות לתבניות

הספרותיות, כגון: הרחבת המבואות לספרים, בהם נמצא פנייה ישירה אל ההורים והדרכה בדרכי טיפוח הילד, וכן מודעות לאמצעים הספרותיים הבונים את היצירה ואת משמעותה. מאפיינות שלב זה גם דרכי עיצוב מיוחדות, כגון: פריצת הדרך של הקומיקס, ז'אנר שהיה זר עד כה לעולמה של ספרות הילדים החרדית.

שינויים אלה חלים בעקבות התמורות שעברו על החברה החרדית והמתבטאים בהנמכת החומות המבדלות אותה, ובהעתקת מאפיינים של החברה החילונית, בהם: לימודי אמנות, פיתוח התקשורת, הרחבת מגוון המקצועות הנלמדים, הקניית השכלה גבוהה, שירות צבאי, נסיעות לחו"ל ועוד.

בפרק הדן בתקופה זו נציג גם את הסופרים והסופרות המרכזיים המאפיינים אותה, בהם – הסופר ואיש החינוך חיים ולדר – שכתב בין השאר את ילדים מספרים על עצמם, הסופרת מנוחה בקרמן – שכתבה את מי הפיל את האפרוח ורבים אחרים. כן נציג את הנושאים של ספרות הילדים החרדית בתקופה זו ונאפיין את דרכי המבצע המגוונות, אף נסקור את התבניות הספרותיות ואת החידושים המאפיינים את התקופה.

בנוסף, יוקדש מקום לדיון בגורמים החוץ-ספרותיים שהאיצו את התהליכים שעברה ספרות זאת: המבנה והאופי של החברה החרדית, תהליכי ההשתלבות של הציבור החרדי במערך ההשכלה והעבודה של החברה בישראל, כיווני התפתחותה של מערכת החינוך החרדית, התפתחות התקשורת החרדית ועוד.

פרק כ"ד

מחידושי שנות האלפיים: הקומיקס החרדי

תבנית חדשה בספרות החרדית

בשיחה עם ספרניות בספריות השכונתיות המיועדות לציבור החרדי, הן מדברות על התסכול הרב המעורב בעבודתן בתקופה האחרונה (הכוונה לשנים 2015 ואילך). לדבריהן, מרבית הספרים לגיל בית הספר היסודי עומדים ומעלים אבק על המדפים באין דורש. ספרי מופת שמספרים על דמויות של צדיקים, באגדות חז"ל, בפרשיות היסטוריות, אך גם בז'אנרים אחרים: סיפורים ריאליסטיים, סיפורי חבורה, וכדומה - אינם נקראים אלא אם כן מימושם הוא בתבנית של ספרי קומיקס. מרבית הספרים המופיעים היום למגזר החרדי מופיעים בעיצוב הקומיקס.

לפי הדיווחים של הספרייה הלאומית (2016), מתוך כ-80 ספרי קומיקס היוצאים לאור בארץ בשנה, למעלה מ-60 מיועדים למגזר החרדי.

לדברי הספרניות, ילדים רבים אינם מסוגלים יותר לקרוא ספר "רגיל". קריאת טקסט רצוף קשה להם טכנית מאחר שהם התרגלו למבע המאויר של הקומיקס ולמיעוט הטקסט המלווה אותו. שפת הקומיקס היא בדרך כלל דלה ובמשלב נמוך. המשפטים קצרים, וסגנון הדוברים השונים הוא אחיד. אין תיאורים, אין רגשות, אין עצירה לבחינת האירועים ולשיקול דעת. העלילה מהירה והמערכות קצרות.

הספרניות מנסות לנתב את הילדים גם לספרים אחרים, "רגילים", הפרס על קריאת ספר רגיל הוא - קריאת ספר קומיקס, מה שמעלה את קרנו של ספר הקומיקס כיוון שהוא מהווה פרס!

תחילתו של הקומיקס בארץ ישראל

קומיקס - "סיפורים המסופרים בהמשכים באמצעות פסי רישומים טריוויאליים של דיוקנאות הנפשות הפועלות ועלילתם. הטקסט המילולי אינו אלא שולי ועיקרו מסירת השיחות של הדמויות (דבריהם מבעבעים מפייהם, כעין בועות בועות). במרוצת השנים נתגבשו הרישומים בצורות קונבנציונאליות. עלילת הקומיקס פרימיטיבית. בתחילה היו גיבורי הקומיקס אנשים הלוחמים למען הטוב והצדק יד ביד עם המשטרה. כיום עלילתם סנסציונית, גדושה פשע מרושע מעשי אונס מעללי סופרמנים, סדיום-מזוכים וכדומה. ליד אלה מתרבים גם קומיקס המבוססים על יצירות קלאסיות" (עזריאל אוכמני, מתרגם ועורך, תכנים וצורות לקסיקון מונחים ספרותיים, 1976, כרך ב', עמ' 224).

ראשית הופעתו של הקומיקס בארץ היא בשנות ה-30 של המאה הקודמת. הוא כוון בעיקר אל בני הנוער. רק בשנות ה-90 חלה פריצת דרך ונוסדה תרבות של קומיקס בעיקר בכתבי עת לילדים, כמו גם בכתבי עת למבוגרים. בתקופה זאת התפרסמו מעט ספרים בסגנון זה.

כז'אנר ספרותי מתחיל הקומיקס להתפרסם במהלך שנות ה-30 עוד בתקופת המנדט הבריטי, כמדור קצר בעיתוני הילדים **דבר לילדים**, על המשמר לילדים והארץ שלנו. הז'אנר הזה היה שולי וכוון בעיקר לילדים מאחר שלז'אנר זה לא היו שורשים בתרבות הישראלית או היהודית. התחום היה חדש, הדמויות והערכים נבחרו במטרה שייקלטו על ידי הילדים ולא יהיו זרים להם, לכן נבחרו גיבורים ילדים וההתרחשויות היו מחיי היום יום. הערכים היו לאומיים במטרה לחזק את החינוך הלאומי של הילדים. הגישה היתה דידיקטית.

בשנות ה-40 חלה השפעה של הקומיקס האמריקאי והתחילו להופיע בועות של דיבורים, שקידמו את העלילה בעלת האידיאולוגיה הרשמית. בשנות ה-60 וה-70, בעקבות מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים, מקבל הקומיקס גוון ישראלי עכשווי. יש בו פחות ערכים לאומיים ויותר ביקורת חברתית על מצב המדינה ועל היחס אל הפרט בגוון האישי. לא רעיונות מגויסים וערכים כפויים אלא ביקורת על המציאות המקומית. המעבר הוא לעמדה ביקורתית אינדיבידואליסטית, וכן אירוניה והומור על המציאות. בשנות ה-80 הקומיקס הוא מוצר תרבות לנוער שמפורסם בעיתונות הילדים. הגיבורים הם בני נוער בעלי תכונות מוקצנות והנושא העיקרי הוא תיאור הומוריסטי של הווי בית הספר והנוער בסגנון "מרד הנעורים". יש לו אופי ביקורתי. אחד המובילים בשנות ה-80 הוא העיתון "מעריב לנוער" שגיבוריו מבטאים בוז לסמכות ותמיכה בעולמם החופשי של בני הנוער. בשנות ה-90 יש פנייה לקהל מבוגר יותר. יש יבוא ותרגום של יצירות אמריקאיות: כגון: אקס מן, ספידרמן. במאה ה-21 מתפרסמים גם רומנים גרפיים מתורגמים וישראלים. פתיחתו של מוזיאון לקריקטורה ולקומיקס בחולון מעודדת ז'אנר זה ותומכת בו.

קומיקס חרדי

מיותר לציין, שהגדרתו של ע' אוכמני למושג קומיקס אינה משקפת את הז'אנר העולה של הקומיקס המיועד לציבור החרדי.

חוקרים באוניברסיטת בר אילן, בבית הספר לחינוך, בראשם פרופ' זמירה מבורך וד"ר ברכה קרמרסקי (על פי דיווחו של העיתונאי רענן בן צור) ערכו מחקר שהקיף 300 אלף תלמידים בגילאי 16-15. המחקר מוכיח שרק 33% מבני הנוער קוראים ספרות יפה. הבנות קוראות יותר מהבנים וחרדים יותר מחילונים. הז'אנר הנקרא ביותר על ידי בני נוער הוא עיתונים. 80% מבני הנוער מעדיפים עיתונים. ההיכרות הראשונית עם הקומיקס היא על ידי כתבי העת המפרסמים טורים או סיפורים בהמשכים בכתבי העת.

כאמור, מתברר כי חרדים קוראים יותר מחילונים. הנתון המפתיע הוא ש-55% מהחילונים קוראים קומיקס לעומת 80% מהחרדים.

הביטוי "קומיקס חרדי" נשמע בעינינו מוזר. היהודי, שתרבות ספר הקודש, הספר הערכי והמחנך, כל כך חשובה בעיניו - מתקשה לקבל סגנון כתיבה הומוריסטי, שובב ופורץ דמיון. קשה לו לקבל את הוויזואליות שממלאת את מקום הטלוויזיה והקולנוע.

אשר דיקשטיין, מאייר קומיקס חרדי, סבור ש"אין מה להשוות בין הקומיקס החילוני לזה החרדי. הקומיקס הוא פורקן, יצירה דמיונית. הקומיקס הוא סיפורים נטולי אלמנטים חינוכיים - עלילות של נער בחבורה של הרפתקנים הנשלח לעולם פרה-היסטורי, כמו טרזן". לדבריו, "קשה לעשות קומיקס חרדי. כל דבר עובר ביקורת של ההורים. מה שהולך זה סיפורי חסידים, סיפורי צדיקים, חז"ל, ודברים כאלה. כשבוחרים צדיק צריך למצוא אחד שיהיה מקובל על כולם. אם הוא חסידי, הליטאים לא יקראו, ולהיפך".

תחילתו של הקומיקס במגזר החרדי הוא בעמודים האחרונים של עיתונות הילדים (תמר רותם **בחדרי חרדים**). העיתון **זרקור**, בסוף שנות ה-60 של המאה הקודמת היה הראשון שפרסם קומיקס. בשנים האחרונות חדר הקומיקס לכל החוגים החרדים. העיתונים החרדים מפרסמים כולם סיפורי קומיקס במוספים לילדים, כך **ביתד שלנו**, **בהמדיע הצעיר**, **ביום ליום צעיר**, **בבקהילה** ועוד. בכולם ילדים בעלי גבורה רוחנית ואמונה נלחמים ברשעים ומנצחים אותם בכוח האמונה.

רבים מהסיפורים בז'אנר זה פורסמו במשך הזמן בספרים. הם באים למלא מעין חלל של צפייה חזותית. במרביתם אין דמויות נשיות, היהודי הוא פעמים רבות נרדף, העלילה סבוכה, המתח רב, ההפתעות דולקות זאת אחרי זאת והסוף תמיד טוב. האויבים לובשים צורות שונות: ערבים, גרמנים, רוסים, רפורמים, מיסיונרים, קוזקים, אינקוויזיציה, עובדים זרים וכדומה. בקומיקס "אבני צדק" בעיתון **המדיע הצעיר** נפגוש שני פועלים זרים

רומנים המתכננים פיגוע. פריטים שונים בעלי קדושה מהווים עילה לעלילה המסתבכת: המזוזה יקרת הערך שאבדה, ספרי תורה שיש להציל, ילדים שנתונים בסכנה של המרת דת או חטיפה על ידי נוצרים, כגון בספר האוצר הגנוז באי של תיקון המיזות (ברוך צייט וגדי פולק, תשס"ג). יש גם דמויות של רבנים, ואף דמות ייחודית כמו הגולם מפרג. הספרים בנויים בעיקר על מקורות יהודיים, יש בהם מוסר השכל ובדרך כלל ידע רב וערכים רבים.

רבים חשים התנגדות לז'אנר זה: יש החושבים שאין לצייר דמויות של רבנים מתקופות שונות. ההתנגדות נוגעת לדמויות היסטוריות כמו רש"י, הרמב"ם, הבן איש חי ואחרים. בוודאי יש התנגדות לציור דמויות מקראיות כגון: יוסף הצדיק, יהושע בן נון, מלכים ונביאים ועוד, ובוודאי דמויות של מלאכים. הציור עלול להוריד אותם לדרגת בני אדם רגילים וממשיים בעוד שההשקפה החרדית מייחסת להם רמה רוחנית מופשטת וגבוהה מעבר לאדם הרגיל בן תמותה.

אחרים טוענים שהאיורים המפורטים ומוגדלים מצמצמים את הדמיון של הקורא ומקבעים את הדמות בצורה סטריאוטיפית שמתקבלת כאמיתית ומציאותית. כך נחסם הדמיון של כל קורא. ד' שטרן (תשמ"ה) טוענת, שיש בסיפורי הקומיקס סילוף המציאות או בריחה מהתמודדות. לדעתה, יש אווירה של מתח ואין העמקה, כך נוצר דלדול פנימי של האדם. כמו כן, עולם הקומיקס אינו זהה לעולם שבו אנו חיים באשר עולמו אינו ריאלי.

בעיה נוספת היא בעיית השפה - כתיבה לציבור חרדי כרוכה בשימוש בשפת הקודש העברית. בסדרות הקומיקס יש שימוש מצומצם בשפה ובדרך כלל ברמה מצומצמת ונמוכה יותר, כשפת דיבור, קצרה, קצוצה ובאוצר מילים מצומצם. כך הרעיון החשוב של העשרת השפה והבאת אוצר מילים מגוון ומקורי - נפגע. התחושה היא, שהאיור כובש מקום מרכזי במקום השפה שמקבלת

תפקיד משני. איור אנשים שליליים בצורה מומחשת ומפורטת עלול לעורר רגשות אלימות וכוחניות אצל הקוראים.

הצייר החרדי גדי פולק, המרבה לצייר ספרי קומיקס, טען בראיון "שהעיתונים משלמים מעט מאוד ליוצרים ולכן הרמה הכללית של הקומיקס בעיתונות החרדית נמוכה. יש להניח שמאחורי העובדה הזאת עומד חוסר הכרתם של העורכים בקומיקס כאמנות. הם מצרפים את הקומיקס על פי דרישת הקהל הקורא וכדי לעמוד בתחרות עם עיתוני ילדים אחרים."

אצל המאייר הדתי שי צ'רקה יש סגנון עצמאי יותר של קומיקס. הגיבור שלו הוא אנטי גיבור (בבא) שאינו המנצח המהולל. להיפך, הוא דמות עממית מתקופת המשנה שההומור העצמי מלווה אותה. זאת בניגוד לגיבור הסטריאוטיפי של הקומיקס.

ממלא מקום הטלוויזיה

הקומיקס חדר גם לתחום הפרסום. פריחתו של ז'אנר זה ממלאת בציבור החרדי את היעדרה של הטלוויזיה. כידוע, גם מחשבים נעדרים מבתים רבים. הקומיקס החרדי תופס מקום ותפקיד כמו שהיה הקומיקס בעיתונות החילונית בשנות ה-50, 60, 70 של המאה הקודמת: שם תפסו ערכי הלאום והציונות, אהבת הארץ והצבא, הערכת הכוח ודמותו של הצבר מקום מרכזי, ואילו אצל החרדים הוא נושא ערכים חינוכיים ואמוניים ומשקף את ערכי החינוך היהודיים הבסיסיים: האמונה, הצבת הדמויות הרבניות כמודל, ערכים שבין אדם לחברו: עזרה לזולת, הצלה מידי צר, תפילה, קיום הבטחות, שכר המצוות, ועוד.

הישראלי החילוני מוזכר בקומיקס החרדי בעיקר כחוזר בתשובה בעתיד. כמעט שאין התייחסות לעבר הציוני אם כי הצבא והשב"כ מוזכרים כתומכים בפעולת הטובים בתפיסת מחבלים או דמויות שליליות אחרות על פני תבל והחלל. אולם הציבור החרדי עדיין מנהל "חשבון" עם פרשיות מהעבר, כגון: הקיבוצים החילוניים

ושאיפתם להרחיק את העולים החדשים מהיהדות שאפיינה את חייהם בגולה. הניתוק מהעבר מתבטא בהחלפת השם של הילד: מ'ניסים' הדתי ל'ארו' חסר הדת. החרדים מצליחים להבריא את ניסים ולהצילו. הקיבוצניקים הם הרעים בספר **סודו של הכינור** (כתבה חנה רגב, ציירה מירי, 2002). **בתעלומת הקלף** (ראם, תשנ"ד) הערבים מושווים לקיבוצניקים. במקביל לטפשות הגוי בגולה כך טפשותם של הקיבוצניקים. מעולמה של הגלות מובאים הפרטיזנים, המנזרים, הפריץ, העוני, האקלים המזרח-אירופי וכדומה; חוסר האונים של היהודי הנרדף. והעמדת הכוח הרוחני של היהודי (קידוש ה') מול אכזריותו וטפשותו של הגוי.

בין הגיבורים מככב אפילו קוף (חיה טמאה לכל הדעות, אולי קרוב משפחתו של קופיקו... ?) מובן שהוא גונב את ההצגה במעלליו. ומאפשר לקוראים ליהנות מהדברים שהם בעצמם אינם יכולים לבצע - מעשים פרוצים וחסרי גבולות. אולם מן הראוי לציין שמרבית הספרים כוללים סיפורים חינוכיים בתמונות.

כאמור, העיתון **זרקור** הוא חלוץ הקומיקס בעיתוני ילדים חרדים בשנות ה-60. הפריצה הגדולה לעולם החרדי היתה בסביבות 2010, כשהקומיקס חודר לכל העיתונים לילדים (**יתד שלנו**, **המודיע הצעיר**, **יום ליום**, **השבוע לילדים**, ועוד). רבים מהסיפורים יצאו לאור כספרי קומיקס (למשל, סיפורה של **משפחת שיקופיצקי** מאת הסופרת שפרה גליק, שיצא לאור בכמה וכמה כרכים בהמשכים וזכה לפופולריות רבה). רבים מהכותבים חותמים בשמות עט. חלקם בעלי תשובה או עולים מארצות הרווחה. (גדי פולק, הרב צ'ייט, אלי גוט, דוד גולדשמיט, רות בייפוס ואחרים).

יש לציין את הבולטים לטובה: אלי וגולד (אלי גוט ודוד גולדשמיט), שהעלילה בספרים שלהם מאוד מעניינת בין אם היא היסטורית או דמיונית. לעיתים הם מתבוננים על החרדים ועל עצמם בהומור עצמי. ניכר כי הם עורכים תחקירים שתורמים ידע רב לסיפורים, כולל הסבר מושגים או מילים קשות. גם האיורים

ניכרים כמדויקים היסטורית: תלבושות שמאפיינות תקופה או דמויות מסוימות.

יוצר מפורסם הוא האמן גדי פולק, שסידרת הספרים שלו היא תחת הכותרת "מעשה": מעשה שלא היה, אִגְנֵצַע מַעֲשֵׂה, מִבְּעַל הַמַּעֲשֵׂה, סוּף הַמַּעֲשֵׂה. וכן סדרה תחת הכותרת "מחשבה" ובה תת-סדרה בשם "במחשבה שנייה". רמת האיורים גבוהה ואמנותית. התכנים והדמויות ייחודיים.

יוצר נוסף: חיים ולדמן בסדרה "מלכודת בחלל" (6 כרכים). דמויות מסוגננות ברמה גבוהה בשילוב רעיונות תורניים נמצאים בספריו הרבים של דוד ביכמן. גם נשים עוסקות בציורי קומיקס: רות בייפוס, דבורה בנדיקט, רחלי דויד, בת שבע הבלין, שירי כהן ועוד.

כיום, עם השתלטות ז'אנר זה על ספרות הילדים החרדית, אפשר לומר כי הוא כולל ומייצג את כל הנושאים והתכנים המוכרים בספרות הילדים:

א. הז'אנר החינוכי-דידקטי

א. במונחון לספרות (תשמ"ה) מגדיר אשר ריבלין את הקומיקס: "יצירות שנכתבו במגמה לחנך, ללמד לקח. סוג עתיק בזיקה למחשבה ומוסר. כל יצירה מלמדת משהו. אין ספרות זאת [הקומיקס] מיועדת לכך מלכתחילה להשפיע על דעתו ואמונתו של הקורא עמדתו והתנהגותו." בז'אנר החינוכי יש הקניית ערכים בצירוף מסר דידקטי השקפתי בו יוכל הילד ללמוד אמונות ודעות. רבים מהספרים המסר הוא ישיר וגלוי, הכותבים אומרים ומסבירים ופעמים רבות נשענים על פסוקים ומקורות שונים מדברי חכמינו בני תקופות קדומות או עכשוויות. הספר אינו סומך על הבנתו והסקת המסקנות של הילד הקורא. פעמים שהגיבור עצמו מביא את המסר כמסקנת הסיפור. האמירה היא תמיד חד משמעית, ללא פקפוק או ערעור. למעשה, סיומו של הסיפור ידוע ומובנה

מתחילתו. כבר בהקדמה לספרים מובא המסר והוא חוזר מפי גיבורים שונים במהלך העלילה ובסופה. הגיבורים הם קוטביים: רע מול טוב, מצליח מול מפסיד, עשיר מול עני, חזק מול חלש וכדומה. המאבק (פיזי או רוחני) יביא תמיד לנצחון הצדק והמסר הנכון על פי השקפת החברה המדוברת. נצחון הטוב והענשת הרע או חזרתו בתשובה. המסר הוא כי יש לקיים מצוות וללמוד כלים התנהגותיים.

נוכל להיווכח בכך בספרו של מ' ספרא **המושך בחוטים** (תשע"ו). הספר עוסק במצב הבטחוני הקשה בארץ. הוא מתאר פיגועים מפחידים וחוסר אונים. הפתרון הוא להביט על הכל במשקפי האמונה. יש לקיים מצוות, לשנות את ראיית העולם ואת ההשקפה. המשקפיים מראים את התמונה האמיתית: הכל עניין של אמונה בהנהגת ה'. הערכים והרעיונות בספר מובעים בצורה של שאלות ותשובות. יש הסבר על נושא השכר והעונש, ובסוף הספר - כל תורת האמונה וההשקפה היהודית, העולם הזה והעולם הבא, הכל כתוב בהרחבה בעמודים האחרונים של הספר (עמודים 47-54).

ב. הסיפור ההיסטורי

ז'אנר זה כולל סיפורי קומיקס הבנויים על העבר הרחוק, כגון: על פי ספרו בן עשרות השנים של הסופר זליג שכנוביץ **בממלכת כוזר יצא לאור** (בתשס"ה) ספר קומיקס. אך גם העבר הקרוב יותר מהווה בסיס ליצירות הקומיקס, למשל, מתקופת השואה הספר **בן תחת בן** (כתב חיים ולדר, ציירה בת שבע הבלין, 2012). ממאבק הפרטיזונים, בספר **פינצ'ע ואיטשע בורחים ליצר** (רוזן, 2014) ועוד. מתוכם עולים ערכים כמו קידוש ה', מסירות נפש, עזרה לזולת ולחלש, דבקות במטרה ועוד. הסיפור בדרך כלל מתאר תהליכים, רקע, נותן מידע ומושגים על התקופה. השאלה היא לגבי עובדות הסיפור - האם הן מדויקות? וכן האיורים. - האם הם משקפים מציאות מסוימת? האם הסיפור אומר לנו משהו על חיינו היום? יש

צרכים חינוכיים? האם יש רלוונטיות להיום? האם אפשר ללמוד מהעבר על ההווה?

לפנינו דוגמאות לסיפורים העוסקים בתקופות היסטוריות שונות: מ' תעיזי באש ובמים (תשס"ז, על תקופת האינקוויזיציה), ש' שפיצר הבריחה מרוסיה (תשע"ב). מ' חלמיש ובאו האובדים (מגורשי ספרד), ועוד. באנטיזוכוס. מ' חלמיש ובאו האובדים (מגורשי ספרד), ועוד. בז'אנר זה נכתבו גם ביוגרפיות: א' אוחיון המאור הגדול, סדרת ספרים על גדולי ישראל (תשע"ה), יפעת חלק מעשי חכמים (תשס"ז)

ספרים נוספים: אלי וגולד (תשס"ד): גלגוליה של מזוזה. מספר על רעידת אדמה בצפת בשנת 1783. אלי וגולד (2005): בין שתי טיפות, המאה ה-18 - עלילת הדם בדמשק. אלי גוט (תשע"ב): הכתר שניצל - המאה ה-19, בית המלוכה הבריטי, דמותו של השר מונטיפיורי שמציל את המצב. רבים מהסיפורים באים להוכיח כי היהדות היא דת מועדפת, דת האמת. המאמינים מוכנים להיאבק על עקרונותיה. הסיפורים מוכיחים את מידותיהם הטובות של היהודים למרות האנטישמיות והרדיפה של הגויים שבסביבתם. הסיפורים מוכיחים גם את הרצף ההיסטורי של העם היהודי ומדגישים את הגאווה הקבוצתית של היהודים כעם.

סיפור עתיק מספר המעשיות (דביר, ת"א, תרפ"ו) משמש כבסיס לספר געציל או ג'וחא (כתיבה ואיור דוד גולדשמיט, תשע"ו). במקור, דמותו של געצל אינה מופיעה. זהו 'סיפור מעשה שמוסר השכל בצידו'. על הכריכה נכתב: "איזה אוצר מוריד ג'וחא ממרומי הבוידם שבביתו? מדוע טובל ג'וחא את גלימותיו במרק? לאן נעלם הגביר געצל? האם יעלה בידו של געצל לכפר על כך שגרם בקמצנותו למותו של ר' שמעיה מברודי?"

כך גם בספר כתב חידה (אלי וגולד, תשע"ג), בהקדמה: 'סיפור בדיוני אך מבוסס על עובדות היסטוריות. אב ובניו נוסעים מפולין לאיטליה. יש התנכלויות. כיצד ניצלו?' המטרה: להציג את החיים

היהודיים באותה תקופה. ידע על התפתחות הדפוס. כתב רש"י (מתוך ההקדמה) ועוד. ספר נוסף על רקע היסטורי הוא רק לילה אחד, סיפור מצויר עם ניחוח היסטורי, מאת חיה לוברבוים (הוצאת "יפה נוף", תשע"ז).

ג. קומיקס מידע. מטרתו: העשרה בידע בתחומים שונים

דוגמא: אלחנן וחיים עולים לירושלים (חלמיש מרדכי, הוצאת "יפה נוף", תשס"ה). בספר יש המחשה מרתקת של מצוות ביכורים ועלייה לרגל. אמנם בסיפור זה ודומיו קיימת עלילה מרתקת. הגיבורים הילדים הם הכוכבים המרכזיים, סביבם מתרכז ידע רב ויש תיאורים מפורטים ומדויקים של המקומות, הדמויות והפעילויות הקיימות בבית המקדש ביום מסוים ובתקופה מוגדרת. הסיפורים מאוד חווייתיים. המאייר דוד ביכמן (במבוא) מצהיר על כוונתו לחזק את הציפייה לבניין בית המקדש. "כשרון הציור שחנני ה' להמחשת עניינים תורניים, ואני רואה בכך שליחות וייעוד. ניסיתי להשתמש בציורים פשוטים, נעימים וברורים, כדי שאפשר יהיה להזדהות ולהתחבר לדמויות ולסיפור. כמו כן מובאים גם ציורים המבוצעים בצורה אמנותית יותר, שתפקידם לעורר את הרגש". במבוא לספר, שהוא בגדר הסכמה והמלצה, כותב הרב צבי כהן ומשבח על העיסוק בבית המקדש ובעלייה לרגל ומציין שציורי בית המקדש נעשו על פי המקרא והמקורות, המדרשיים ודעת חז"ל בנושא. בסוף הספר פרק העונה על השאלה: "הידעת? מקורות לסיפור מהתורה ומדברי חז"ל ורבותינו".

אלי גוט (מהצמד אלי וגולד) מסביר את החידוש בספרים אלה: ראשית, התחקיר המקיף שנעשה על פרטי פרטים של הנושא, שבא לידי ביטוי בהערות רבות בשולי העמודים ובציון המקורות למידע, וכן הסבר של מושגים שונים. חידוש נוסף הוא סגנון ציורי ייחודי שפיתח המאייר. כך מרדכי חלמיש בספר אלישמע ואפרים יוצאים ממצרים (תשס"ד) – זוהי הגדה של פסח בסגנון הקומיקס, ובספר על מעמד הר סיני אלישמע ואפרים במדבר סיני (חלמיש,

2017), עליו מצהיר המאייר כי על כל איור קרא עשרות מדרשים מתוך החשש לצייר את המעמד הנשגב. הוא חש בקטנות יכולתו לאייר אירוע חשוב ומשפיע כל כך. ספר נוסף של אותם מחברים הוא **ילדי שושן מנצחים את הזמן**, העוסק בחג הפורים (תשס"ה). ספרים בעלי אותו אופי יש מאת מ' ספרא: **אלי ודני ואפרים במדבר סיני**, ו**אלי ודני ואפרים במעמד הר סיני**, וכן **אלו וכאלו - ניסי יציאת מצרים** (2016).

ד. סיפורי צדיקים

המקורות לסיפורים אלה הם התנ"ך, המשנה, התלמוד והמדרש, כשהם מעובדים, וכן סיפורים על דמויות של גדולי ישראל שממעשיהם ניתן ללמוד על כוחם הנפלא ועל מידותיהם התרומיות. בד בבד מועברים מסרים על החובה לכבדם, להתקרב אליהם וללמוד ממעשיהם. בספרים אלה נמצא מוטיבים מהספרות העממית, מהסיפור החסידי, ומספרי הביוגרפיה וההיסטוריה; מוטיב החוכמה העולה על הכוח הפיזי, וכן מוטיב הנס, חשיבותו של לימוד התורה ועמידה על המידות התרומיות של הצדיקים, כגון דמותו של החפץ חיים - בספר **שמוליק וצביקי מאת א' בת מלך** (2017). עוד בסדרה: **סיפורו של יונה הנביא** (א' בת מלך, 2016). **כתב חידה** (אלי וגולד - ידע על התפתחות הדפוס, כתב רש"י וכו', תשעג), **מעשי חכמים** (יפעת חלק, תשס"ז). **משלי מגידים** (מ' ספרא, תשע"ו). **המאור הגדול** - על חיי הרב עובדיה יוסף (א' אוחיון, תשע"ה).

דמות-על אחת מופיעה במספר ספרים והיא דמותו של הגולם מפרג.

ה. סיפורי שואה

ספרות הילדים החרדית, כמו הספרות למבוגרים, התעלמה והדחיקה את נושא השואה בגלל הקושי האמני. בעקיפין מוכיחה השואה את צדקת המפעל הציוני שרבים בחברה החרדית אינם

מזדהים איתו. החינוך במוסדות לבנים ובישיבות אינו כולל פרק זה בהיסטוריה של העם. בעבר, הופיעו מעט ספרי זכרונות, בעיקר למבוגרים, ובהם סיפורי הצלה של שרידי חרב. לנוער נכתב ספרו הידוע של דוד זריצקי – **שימקה**, שהופיע כבר בשנות ה-50. לדעת חרדים רבים, ראוי לשמר את זכר השואה על ידי קריאת שמות לילדים ע"ש הנספים, על ידי תפילות אזכרה פרטיות ועל ידי בניית מוסדות תורה כדי למלא את החסר. בשנות האלפיים התחילה ספרות הילדים החרדית להתמודד עם הנושא. ספרים שונים מתמודדים על ידי עיסוק בגבורת הפרטיזנים: הסופר חיים ולדמן כתב את הספר **שרוליק ושמוליק ומלחמת הפרטיזנים** (תשע"ג) - סיפור על תאומים שמופרדים בשואה. בסוף הספר מובא קונטרס ייחודי וראשון מסוגו, הכולל תקציר היסטורי על המלחמה והשואה בצירוף מפה של היישוב היהודי באירופה טרם המלחמה. המסר המרכזי: לחרדים יש חלק נכבד במלחמת הפרטיזנים. כל זה נכתב בליווי תחקיר היסטורי. לא הצבא המקומי נלחם כי אם הפרטיזנים. בספר אין גיבורי-על והמסר הוא שכל אחד יכול להועיל בדרכו. לדעת הכותבים בנושא השואה, יש לחפש את הצד הרוחני בכל דבר ואין להתעלם מהצד האלוקי, שהרי בסופו של דבר התנהלות העולם היא על ידי הבורא. הסופר חיים ולדר כתב את הספרים **בן תחת בן, והשחקן** (2013). הסופרת עטרה חפץ כתבה את **הבריחה מהגסטפו** (תשע"ו), והסופרת חיה לוברבוים כתבה את **רוח מערבית** (על מלחמת העולם השנייה, הפרטיזנים ועוד) (2014). הסופר נח רובין - **חרב מרגליות** (תשע"ד) - סיפורה של חרב יקרת ערך שלגרמנים נודע עליה והיהודים מברייחים אותה. אברהם אוהיון כתב על מאבקו האישי של יהודי - **ניצחתי אותך אייכמן** (2018). ר' רוזן כתב שני ספרים: **פינצ'ע במבצע הצלה** (2013) ו**פינצ'ע ואיטשע בורחים ליער** (2014). מעניין שדווקא ז'אנר זה - הקומיקס - הביא לגל של כתיבה על נושא כה רגיש - השואה.

1. מדע בדיוני

נושא זה אינו מוכר בספרות הילדים החרדית, אולם מספר ספרי קומיקס, עלילתם מתרחשת בחלל והם מציתים את דמיון הקוראים. כאלה הם ספריו של ח' ולדמן: **מלכודת בחלל**, **ישראל בסכנה** (תשע"ב) ו**מלכודת בחלל** (תשע"ג). בהקדמה נמסר: "סדרה מצוירת בתלת מימד על ילד ורובוט. עלילת מתח יחד עם הכרת חוקי הטבע השונים הכלולים בהבנת 'מעשה בראשית'". בסיפור קיימת סכנת טילי גרעין מן הירח אל תל אביב. יש אזכור ההבטחה האלוקית לשמירה על עם ישראל - לא בחיל ולא בכוח כי אם ברוח יהודית. בסוף הספר הסבר למושגים: צונאמי, פיצוץ גרעיני, נשק גרעיני, מלחמת כוכבים ועוד, בליווי צילומים. ספר אחר בז'אנר זה הוא **ננו פרוץ'** (ולדמן, תש"ע).

קיים עוד מספר מועט של ספרים בתחום זה, ואין ספק שעם חלוף הזמן הם יתרבו.

2. סיפורי חבורה והרפתקאות

מרבית ספרי הקומיקס המופיעים היום הם ספרי חבורה. ההרפתקאות מתרחשות בסביבה הקרובה, אך גם במקומות רחוקים ברחבי הגלובוס. ז'אנר ספרי החבורה לא היה נפוץ בספרות הילדים החרדית. אם יש התארגנות של ילדים היא חייבת להיות למטרה של עזרה הדדית, מעשי חסד, וכדומה ולא לשם ההרפתקה והמתח. מעבר לכך, ילדים חרדים אינם עוזבים את הבית למקומות רחוקים, אינם פוגשים אנשים זרים או שליליים וכן אינם לנים מחוץ לבית. היום, ובעיקר בז'אנר זה, מתנסים הילדים בעלילות מורכבות ומסובכות מול כוחות שליליים, מול מעשים בלתי מקובלים בחברה החרדית. הסיפורים מוכיחים כי אכן יש כוחות של רוע, שהם קבוצות של ילדים או מבוגרים שאורח חייהם מוסיף רע לעולם - וזאת ההצדקה לצאת ולהילחם נגדם ולהציל את האנשים הטובים. התכנים הללו ניכרים כבר מהכותרים: ר' רוזן - **תעלומה במרתף החקירות** (2017), ה' אופנר - **שלוש נקמות** (תשס"ז), ה'

פאר - פצצה מתקתקת (2016), א' אייכלר - שדה מוקשים (תשס"ט), ל' גנץ - מיסטר פיטר והעוקב המסתורי (2016), א' נשר - משימה בעורף האויב (תש"ע), בת מלך - חבורת הבלשים בעקבות המתנכל (תש"ע), א' אוהיון - חטיפה בשחקים (הוצאת "דברי שיר" 2017), שרה ליאון - ילדי רב החובל בשליחות מסוכנת (2018), ועוד.

*

תופעת ספרי הקומיקס מעניינת וחדשנית. היא מדגימה לקיחת ז'אנר שבמקורו הגיע מארצות ניכר, התפתח באמצעות העיתונות לילדים וכבש את שוק הספרים החרדי. אולם הקהילה החרדית דואגת להתאים את הז'אנר החדש לאופי ולצרכים שלה. אכן, דברים רבים זרים לרוח הקהילה החרדית אך היא משכילה לברור את המאפיינים הנוחים לה תוך כדי התאמות - על חלק מהם היא מתפשרת ויש מהם שנדחים לחלוטין. הקומיקס, שמתאפיין באלימות, בנקמה, בהכשרת כל הדרכים כדי לנצח, באיורים שמביעים אלימות ולעיתים הגזמה יצרית - נדרש להתאמות. בקומיקס החרדי אין אלימות, יש נצחון לשכל ולתחכום, יש שבח להתמדה ולעקשנות למען הטוב ויש בעיקר הרבה מאוד ידע על ערכים יהודיים, נגיעות להיסטוריה היהודית ועידוד לגאווה יהודית.

ספרות הילדים החרדית גיוונה מאוד את נושאי הקומיקס. זה אינו מאבק כוחני. בסיפורים אלה יש ידע רב בתחומי מידע מגוונים: תנ"ך, עולמם של חז"ל, אגדות ומעשי צדיקים, אירועים היסטוריים, סיפורי חבורה, סיפורי מידע על תרבות והיסטוריה יהודית. מגוון נושאים שלא היה מוכר עד כה.

עד 'עידן הקומיקס' כמעט שלא סופר בספרות החרדית לילדים על הרע או על דמויות שליליות שכל מטרתן היא להרע. היום מופיעים גיבורים ותנועות שתפקידם ורצונם להרע והמאפיינים שלהם הם האימה, הכוחניות. בספרות החרדית הם מופיעים, אם כי

בריוך וולא תיאורי אלימות, אך יש אימים, יש סכנות ויש אימה. בעיקר מצד אלה המתנכלים ליהודים בגלל יהדותם.

כידוע, מתנגדת היהדות לאיור וציור אמנותי משום "לא תעשה לך פסל וכל תמונה". עד כה הופיעו איורים בספרים לגיל הצעיר בצמוד לסיפור. היום בקומיקס האיור הפך להיות המרכז. הוא נושא את העלילה ומוליך אותה. הטקסט הלשוני איבד ממרכזיותו. והיהדות הרי מייחסת חשיבות שבקדושה לשפה העברית ולשימוש בה.

במרבית ספרי הקומיקס, כמו ברבים מספרי הילדים האחרים, אין דמויות נשיות ובוודאי אין איורים שלהן. בעניין זה עדיין אין פריצת דרך של שינוי. כל סיפורי החבורה כוללים בנים וגברים.

בספרים רבים יש דמויות שאינן חרדיות ואפילו חילוניות. תפקידם הוא לחזור בתשובה בסיום העלילה: בספרי המתח והבלשות מוזכרים מדי פעם כוחות הביטחון שהגיבורים נעזרים בהם: שוטרים, מרגלים, אנשי שירות הביטחון. היחס אליהם חיובי. אין גיבורי-על בעלי כוחות שמעל לטבע. כוחות-על יש רק לצדיקי הדור ולבורא העולם, שבשליחותו הם פועלים.

ספרים רבים שהודפסו בעבר כספרי ילדים מוצאים לאור מחדש כספרי קומיקס, כגון ספריו של הסופר שמואל ארגמן. נראה שבכך נכנעו הוצאות הספרים והמחברים לדרישות השוק והקהל, וויתרו על עקרונותיה ואופייה של ספרות הילדים החרדית עד הנה.

אולם יש להזכיר את ההתנגדויות לז'אנר זה מתוככי חוגי החרדים. הורים ומורים טוענים כי הילדים חדלו לקרוא. הם מתעניינים רק בקומיקס שלשונו דלה, עלילתו מהירה, הרגשות אינם מובאים ויש בו רמזי אלימות. יש הכרה בדמויות של רשע, כולל תיאור מוחשי שלהם באיורים. בספריות הציבוריות מדפים רבים מעלים אבק כי הילדים מעוניינים בקומיקס בלבד. הורים ומורים מנסים להגביל את קריאת הקומיקס אך זה כמעט בלתי אפשרי. הילדים שבויים

בהיבט הוויזואלי, אין צורך להתאמץ ולקרוא, העלילות מרתקות והשפע מזמין. הוצאות הספרים מתרשמות מההיבט הכלכלי.

פרק כ"ח

עוד חידושים תבניתיים של שנות האלפיים: מבואות לספרי ילדים, תופעה המשקפת תהליך

מן ההסכמות אל המבואות

ההסכמות והמבואות, שנכתבים בידי המחברים ופונים להורים, הם תופעה צורנית-מבנית המאפיינת את ספרות הילדים החרדית בשנות האלפיים. ההסכמות - ניתנות על ידי רבנים או בתי דין מוכרים, המצהירים על כשרותם של הסופר וסיפוריו, על ההיתר להכניסם הביתה ועל תרומתם לקורא הצעיר. המבואות - נכתבים על ידי המחברים עצמם או מי מטעמם (אנשי מקצוע) המתייחסים לתוכני הספר ולתועלת שאפשר להפיק ממנו.

לאור העובדה שההסכמות מצטמצמות והולכות ולעומת זה מקומם של המבואות וההקדמות הולך ומתגבר, הפרק ידון במספר נושאים: מהו אופים של המבואות? מהו היקף התופעה? מה הן הסיבות לתופעה? האם היא מסמנת את כיווני התפתחותה של ספרות הילדים הזאת?

מבואות והקדמות בספרות הילדים העברית

מעטים מקרב סופרי הילדים העבריים לגיל הרך כתבו מבואות לספריהם. החוקר מנחם רגב (ספרות ילדים, השתקפויות, תשנ"ב)

כותב על "פתיחות לספרי ילדים" (עמ' 64), הוא מתייחס לספרי קריאה לילדים גדולים יותר. החוקר מציין סוגים שונים של פתיחות ושואל: מהו תפקיד הפתיחה? רגב מבדיל בין פתיחה להקדמה: פתיחה היא מגופו של הסיפור, מעין קטע מעבר שמכניס את הקורא לעלילת הסיפור. הפתיחה מציגה תעלומה, דמויות או מעורבות אישית של הסופר ועוד. מכאן שהפתיחה מיועדת לקורא בגיל בית הספר, היא מתייחסת בעיקר אל העלילה ומכינה את הקורא לקריאת הספר. כך נהגה הסופרת דבורה עומר בספרה **מעשה בלולי** ה- (2011): "איש מכם אינו יודע מיהו אותו לולי [...] אולי ילד? ואולי ילדה? או כלב או חתול ואולי. מי יודע" (עמ' 5).

ואילו **ההקדמה**, לדעתו, רוצה להביא את הרקע לכתיבת הספר, מהיכן בא הרעיון? הסופר רוצה לומר משהו על יצירתו, על לבטיו. הוא יוצר גשר אינטימי עם הקורא. בספרות העולם בולט הסופר אריך קסטנר שפונה אל הקוראים שלו ומעלה שאלות ומחשבות לגבי הגיבורים והדילמות שמלוות אותם. קסטנר טוען כי ההקדמה היא "כה חשובה וכה יפה כמו הגינה שלפני הבית" (רגב, תשנ"ב, עמ' 65). בספרות הילדים העברית מוכרות לנו הקדמות ומבואות של לאה גולדברג, ימימה אבידר טשרנוביץ, נחום גוטמן, אוריאל אופק ואחרים. מספר מועט של ספרים שהופיעו בספרות הילדים העברית לגיל הרך נכתבו כשבמבוא יש פנייה והדרכה להורים על דרך השימוש בסיפורים למטרת טיפוח הילדים, חינוכם ובריאותם הנפשית. כך מ' ברוך, בייעוצו של הפסיכולוג פרופ' עמירם רביב, שכתבו על כריכת הספר **סיפור! סיפור!** (2013, אותו ערכו יחדיו) את ההערה: "כולל מבוא הסברים פסיכולוגיים ונקודות לשיחה עם הילדים". בהקדמה הם מצהירים על חשיבותם של ספרי הילדים כמספקי סקרנות, כפורטים על נימי הרגש ומספקים חומר למחשבה וכו'. על כל סיפור בספר זה ניתנת אינפורמציה מנקודת מבט פסיכולוגית אך גם ספרותית. המחברים מחדדים את המסרים והתובנות. אחר כך באות שאלות להבנת התוכן ולפיתוח שיחה

ודיון. הסיפורים עוסקים בקליטת עלייה, בבעלי חיים, בפחדים, בחברות ועוד. מאחר שהספר הוא אנתולוגיה אין מקום במבוא להבעת עולמו של הסופר.

הסכמות בספרות הילדים החרדית –

מקורן ותפוצתן בשנות ה-70-80.

תופעה ייחודית חשובה, המצביעה על תהליכים של שינוי בחברה החרדית, הם כתבי ההסכמות. מראשיתה, בשנות ה-70, הרבתה ספרות הילדים המיועדת לגילאים השונים לצרף הסכמות לספרים. מעניין לעמוד על שורשיה ההיסטוריים של תבנית זאת. המושג "הסכמה" מוכר לנו מהספרות הרבנית החל בשנת 1600 לערך, תקופה בה רבני שבע קהילות יהודיות מאיטליה קבעו, בעקבות נסיבות היסטוריות, כי אין להדפיס ספר ללא הסכמת שלושה רבנים ופרנס הקהילה (מאיר בניהו, **הסכמה ורשות בדפוסי ויניציאה**, תשל"א). המונח נתקבל בספרות ישראל בעיקר בשני מובנים:

א. הסכמת חכמים בעלי סמכות מוכרת לפסקי דין שהוצאו על ידי רבנים אחרים.

ב. המלצה של חכם רב או ראש עדה על ספר או על מחבר. (**האנציקלופדיה העברית**, תש"ך). "ההסכמה התפתחה מדברי השבח של המגיהים והמדפיסים שראו צורך בתוספת של דברי הלל על הספרים שהוציאו" (שם, כרך י"ד, עמ' 882). אין ספק שהמצאת הדפוס השפיעה גם היא על הצורך לפקח ולהזהיר מפני פרסומים בלתי מבוקרים או העתקות ללא רשות.

חשיבות רבה יש לאזהרה על שמירת זכויות היוצרים. רבים הכריזו חרם על כל מי שידפיס את הספר מחדש במשך 10 שנים ללא רשות בכתב מהמחבר או המדפיס (פרופ' נחום רקובר, המתמחה

בחקר המשפט העברי – ה"הסכמות" לספרים כיסוד לזכויות היוצרים, תשל"א, וזכות היוצרים במקורות היהודיים, תשנ"א. וכן הרב יעקב אברהם כהן, זכויות יוצרים, 2000). סיבה נוספת למתן הסכמה היא דאגה לפרנסת המחבר, כדי שירבו לקנות את ספריו.

ההסכמות בספרות הילדים

בספרות הילדים החרדית בשנותיה הראשונות (שנות ה-70-80) נמצא הסכמות העוסקות בעיקר בהשפעה החינוכית של הספר על הקוראים הצעירים: המטרה היא להגן על הקורא מהשפעות שאינן רצויות או מסוכנות. אמנם יש בכך אלמנט של שליטה מצד המנהיגות, אך יש בכך גם הקלה על המשפחה החרדית בשמירת אורחות חייה.

לדוגמא: לספר בשערי הלשון, מאמרי חז"ל, משלים, סיפורי צדיקים, עצות והזרכה בענייני שמירת הלשון וטוהר הדיבור (אהרנרייך, קאהן, הוכולד, תש"ן) צורפו שתי הסכמות: אחת ניתנה על ידי הרב משה הלברשטאם "ביום ג'. לסדר על כן יאמרו המושלים בואו חשבון. שנת דובר אמת בלבבו ולב טוב לפ"ק. ספרים יקרים אלה שמטרתם קודש לחנך ולהזדריך הצאן קודשים ולהשריש בהם מידת האמת והשלום אהבו. למען בני הנעורים שיחיו בכדי שלא יבואו לרעות בשדות קוצים ודרדרים."

הסכמה שנייה לאותו ספר היא מאת הרב ישראל גרוסמן, בתי ורשה ירושלים ג' בתמוז תש"ן: "ומה גדולה היא ההשפעה העצומה על ילדי וננות ישראל להתרחק מן השקר ולקבוע בתוך עומק נפשם לדבר רק אמת."

ספרו של המחנך והסופר חיים ולדר ילדים מספרים על עצמם (הראשון בסדרה, תשנ"ג) פותח בהמלצה של הרב הגאון רבי יצחק זילברשטיין מבני ברק: "הנושא של חינוך הילדים לתורה ויראת שמים ומידות טובות תופס מקום בראש של כל יהודי ומלאכת החינוך דורשת עיון, מחשבה ותושייה ועל כולם תפילה

בכל לב להשיי"ת [-לה' יתברך]. הרב חיים ולדר בתור מחנך בא לעזור להורים בעצה וחכמה כיצד לעזור לילדיהם להתגבר על בעיות המפריעות להם. הבה נחזיק לו טובה על כך."

חוות דעת תורנית מאפיינת בדרך כלל ספרי הלכה או מוסר. לפיכך אנו רואים את החשיבות שייחסו המחברים וההורים להסכמות אלה. יש בכך הכרה בחשיבותו ובכוחו של הספר כבעל השפעה רבה.

בשנות ה-90 ואילך, עם התמעטותן של ההסכמות הארוכות המפורטות, היו רבים שהסתפקו בחותמות "הכשר" של ועדות "אנשי חינוך" או "נשות חינוך".

ההסכמות ניתנו לספרים לילדים בכל הגילאים. אין בהן התייחסות לנמענים מוגדרים אך לפי סגנון הכתיבה, הפנייה היא אל המבוגרים - הורים ומחנכים. הן מופיעות בכל הז'אנרים של ספרות הילדים. לעיתים נמצא לידם הקדמות קצרות של המחברים הכותבים על מטרתם החינוכית בכתיבת הספר.

המבואות משנות האלפיים

החל בשנות האלפיים איבדו ההסכמות, מכתבי ההמלצה והאישורים מחשיבותם והם הולכים ומתמעטים. אפשר לראות בעובדה זו עלייה של מקורות סמכות חלופיים בחברה החרדית. במקומם נמצא את ההקדמות - מבואות, שלקחו על עצמם תפקיד אחר המדגים את השינויים החברתיים והתרבותיים שמתרחשים בחברה החרדית בשנות האלפיים.

ההסכמות נדחקו אפוא לשוליים, ובמקומם עלתה תפוצתם של המבואות. בספרים שמיועדים לילדים בכל הגילאים, וכן בספרות היפה למבוגרים, בוחר הסופר להביע במבואות נושאים רבים ומגוונים: בראש המבוא או בסופו הוא כותב בגוף ראשון מילות תודה לגורמים שונים על שהנחו אותו, סייעו בידו והדריכו אותו בכתיבת היצירה:

בראש ובראשונה מודה הוא לבורא העולם שנתן לו את היכולת לכתוב. כך כותבת הסופרת ש' צורן (דיבורים על שפת האגם, תשע"ב): "ה' שפתי תפתח. לך אבי שבשמים, שכל נייע שפתיים וכל יכולת וכוחות שבי כולל הכוח להודות הם ממך ורק ממך..." חנה דגן כותבת במבוא לספרה **צעדים בקריאה** (2010): "הודאה לבורא עולם המלווני בכל צעד ושעל..." ועוד ועוד.

יש סופרים המסיימים את המבוא בדברי תפילה: "אני תפילה כי הפסוק 'ה' ישמור צאתך ובואך' ילווה את הספר." (י' פריינד, רחוב קישטא, במבוא, תש"ע). כך גם בספר **דינה ילדה מיוחדת בגן הילדים** (ג' הלוי, 2013, במבוא): "אנו תפילה ותקווה שהספר יביא לילדים תועלת, הן לילדי הגן והן לילד החריג, שיתקבל ביתר קלות וביתר חביבות וירגיש טוב בין הילדים הרגילים". בספר גם **אני נוצר לשוני** (טוב, תש"ע) מובעת התקווה ש"הילדים יתלהבו מהסיפורים המרתקים, המסר יחדור אל הלבבות הטהורים, ובס"ד נזכה לגדל דור של ילדים בעלי מידות טובות השומרים על לשונם. לקרב את ביאת גואל צדק במהרה בימינו אמן." ועוד.

אותה מגמה נראה גם בסיפור ההיסטורי **בעקבות המנורה** (בן דוד, תש"ן): במבוא הארוך כותב הסופר:

"לפי זה הרי שרק ספרים הנכתבים ללא פניות אלא לשם שמים בלבד - בכוחם ללמד ולהשכיל את בני הנעורים, שילכו בדרך התורה במשך כל חייהם. נפשי בשאלתי כי הספר הזה שהוא בגדר קרבן עולה, בלתי לה' לבדו, יהא גם כן כקרבן תודה. וזיכני להקריב מפרי רעיוני להעשרת הספרות החרדית. כן זיכני להרבות כבוד שמים עד ביאת הגואל במהרה בימינו." הסיפור מיועד לילדים בגיל כיתות היסוד והמבוא מיועד להורים כדי לשכנעם בחשיבות הספר.

מתוך דוגמאות אלה נראה כי הסיבה העיקרית לפרסום הספרים בשנות ה-80 הייתה המטרה החינוכית: להרחיב את הידיעות בהלכה, לשפר את ההתנהגות ביחס לחבר, להקפיד על קיום

המצוות וכדומה. הגישה היא של העברת החומרים ולימודם על פי הבנתם של המבוגרים ומנהיגי הדור, אל הדור הצעיר על פי השקפת העולם היהודית מדור דור (מלחי, תשע"ד). דרך זאת אפיינה את החברה השמרנית ובאה לידי ביטוי בפסוקים רבים במקורותינו: "והיו עיניך רואות את מורִיךְ" (ישעיה' ל', כ'), "שאל אביך ויגדך זקניך ויאמרו לך" (דברים ל"ב, ז') ועוד. כך הפך הספר לכלי דידקטי: יצירות שתכליתן להועיל, ללמד לקח. התועלת הדידקטית, מטרתה המרכזית לספק ידע על המציאות הממשית מהיבט דתי-מוסרי, לתת כיווני מחשבה והתנהגות, ערכים והשקפת עולם, כדי להשפיע על המציאות. זהו מכשיר תעמולתי להשקפת עולם או לאידאולוגיה. יש לשים לב שאחד ממאפייני ההקדמות האלה של שנות ה-80 הוא גם הטרימינולוגיה, השפה בה הם נכתבים: המליצות לקוחות מעולם ספרי הקודש, הסגנון הוא דרשני ורבים הציטוטים מן המקורות. ההצטטנות של הכותב ניכרת. אין הוא מבליט את השכלתו או יכולותיו. השבח שנכתב עליו או על ספרו הוא בעיקר בהיותו תלמיד חכם, ירא שמים, איש הלכה, מחנך ותיק ומשפיע חינוכי.

אמנם, הערכים עולים מתוך הסיפורים עצמם, ממהלך העלילה, מסיומה ומדברי הגיבורים: כגון: החמור הרוצה להיות כמו חיות אחרות לומד לקח: "עליך למצוא אצלך את הערך" (מרים גרוס, החמור והתרנגול, 2001). בספר נמלה במלמלה (שטוב, תשנ"ה) אומרים חברי הנמלה: הנימלון: "שינוי מהות הוא כשלון", והנימלונית: "נמלה המתיפפת אסון עליה ממיטה". ועוד דוגמות לרוב. אולם הכותבים אינם מסתפקים בכך והם מצהירים כבר במבואות על הערכים שברצונם להנחיל.

כל הכותבים מתפללים על מימוש המטרות העיקריות שלשמן נכתב הספר - כולן מטרות חינוכיות טהורות.

המבואות – מדריכים רחבי יריעה

כאן המקום לשים לב לשינוי המהותי שמאפיין את המבואות לספרים לילדים בגיל הרך ובכיתות היסוד, שנכתבו מאז שנות האלפיים: מבואות אלה הפכו להיות מדריכים רחבי יריעה להורים ולאנשי חינוך. בהם מפורטות מטרות שאותן אפשר לממש בעזרת הסיפורים. הכוונה היא לדרכים בהן ניתן לנצל את הסיפור לפיתוח יכולותיו של הילד, זאת מתוך ראיית עולמו וצרכיו. כלומר: המבוא כלל אינו מופנה לנמען, הילד, אלא לנמען המבוגר. אמנם המטרה החינוכית עומדת בעינה: התכלית היא חינוך הילד, אך הכלים ודרכי העבודה שונות לחלוטין. הכיוון אינו מן המבוגר ה'מבין' אל הילד שחייב להגיע להיות בן דמותו של המבוגר, אלא מבחינת ראיית מקומו של הילד, יכולותיו וצרכיו ובהתאם להם - קידומו וטיפוחו לרכישת כלים להתמודדות עם המצופה ממנו בבית ובחברה. הביטוי לשינוי מהותי זה ניכר בתודות אותן מרעיף הסופר ליועצים המקצועיים שליוו את כתיבתו. הסופרת אתי פולק, בהקדמה לספרה **מספרים לי בחווה** (תשס"ט) מזכירה את הייעוץ הספרותי והפדגוגי אותו קבלה. הסופרת אהובה גניש היא במקצועה קלינאית תקשורת, עובדה שבאה לידי ביטוי במטרות שהיא מציבה בהקדמה לספר **מה הייתם עושים במקומו?** (2008). לספרה של חנה דגן **(צעדים בקריאה, ב', 2010)** גלויות המלצה והדרכה ממאבחנת דידקטית שהיא גם מורה מומחית להוראה מתקנת. א' רענן וח' ולדר פרסמו את הספר **סיפורים מתוך הלב של אמא** (תשס"ז). הוא - סופר ויועץ חינוכי, והיא - בעלת תואר שני בחינוך מיוחד ובייעוץ.

בחלק מהספרים המגמה לעסוק בעולם הפנימי של הילדים ניכרת כבר בשמות הספרים: **ילדים מספרים על עצמם** (ולדר, ראשון בסדרה, תשנ"ג), **מה הייתם עושים במקומו?** (גניש, 2008), **מתגברים** (פריינד, תש"ע) ועוד.

עצם העובדה שסופרים מציינים פרטים על מקצועות הכותבים, מובילה אותנו למחשבה על כיווני ההתפתחות של הספרות הזאת. המבואות מלמדים על תמורות בספרות הילדים החרדית בגיל הרך. אפשר לראות בכך חיזוק של תופעת הייעוץ והסדנאות להורים חרדים וכן להופעת ספרי ייעוץ והדרכה על ידי דוברים ודוברות פופולריים בנושאי היחסים הבין-אישיים בתוך המשפחה, ההתמודדות עם חינוך ילדים ובני נוער, העיסוק בילדים בעלי קשיי למידה או התנהגות, וכדומה. אך בעיקר חשוב לראות את השינוי שחל בדרך העמדת עולם הילד ודרך הביטוי לצרכיו הרגשיים והחברתיים.

ראוי לשים לב להיקפם התופח של המבואות, שתופסים מספר עמודים. התכנים השתנו והם משקפים גישה פסיכולוגית ותרפויטית. הם כוללים הדרכה ישירה על דרך הפעילות שמצופה מההורים תוך אזכור המטרות וההישגים המצופים. תופעה זאת מצביעה על שינוי בגישה. לא עוד הטפה כללית לחינוך ולאמונה אלא הדרכה מכוונת לעשייה מודרכת, כשהמטרות ודרכי הביצוע פרושות לפני ההורים. המבואות מופיעים בעיקר בסיפורים ריאליים מחיי הילדים בבית, בחברה ובמשפחה. בז'אנרים אחרים, כגון: משלים, עיבודי מדרשים, סיפורי תורה יש מבואות מעטים מאוד, עובדה המוכיחה את מטרת המבוא: לעמוד על צרכיו של הילד בגיל הרך ולהעניק לו על ידי ההורים כלים להתפתחות ולהתמודדות עם קשייו.